

Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.–18. århundrede

Jens Chr. V. Johansen

Fortid og Nutid juli 1995, s. 111–127

Jens Chr. V. Johansen finder, at der hersker en vis forvirring om begrebet »retssikkerhed«, når det anvendes om ældre historiske perioder. Forvirringen skyldes ikke mindst, at jurister og historikere savner kendskab til hinandens arbejder. Med udgangspunkt i moderne juristers definition af begrebet påviser Johansen, at samtlige elementer i den moderne definition kan findes benyttet som argumenter i retssager og administrative afgørelser fra 16.–18. århundrede; dette indebærer bl.a., at man også forud for oplysningstiden i praksis var bevidst om den principielle forskel på domme og administrative afgørelser. Johansen konkluderer, at det moderne retssikkerhedsbegreb er et anvendeligt analyseredskab også for ældre historie.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949, dr.phil. 1991 på afhandlingen *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Tilknyttet NOS-H projektet *Social kontroll och konflikthantering i Norden ca. 1550–1850*. Privatadresse: Dalgas Boulevard 72, 3.tv., 2000 Frederiksberg.

Ét begreb har i de sidste seks-syv år jævnlige optrådt i dagspressen. I kølvandet på Tamil-sagen kan vi næsten dagligt læse om *retssikkerhed*. Begrebet anvendes dog om et så bredt spektrum af foreteelser, at det kan være næsten umuligt at se, om de, der udtaler sig, mener det samme.

Dekan André Wang Hansen ved det Humanistiske Fakultet ved Århus Universitet udtalte i marts 1994 om ændringen af humaniora-uddannelsen, at *det handler også om de studerendes retssikkerhed. De har krav på at kende deres studies opbygning, inden de starter*.¹ Formanden for Københavns Politiforening, Henrik Blandebjerg udtalte i juni 1994, at hvis en uafhængig kommission skulle undersøge politiets magt og passiveringsmetoder, som Amnesty International havde foreslået, *uden at politifolk er repræsenteret, så skal vi have sikret kollegernes retssikkerhed bedre*.² Et par dage senere udtalte advokat Morten Wagner efter landsrettens afgørelse om

erstatningbeløbets størrelse i den såkaldte 'Pedal-Ove'-sag, at han *havde set frem til en afgørelse, der kunne stå som et monument over retssikkerheden i Danmark. – Det ville have været et stolt øjeblik, hvis der for tort var givet 10 mill. kr.*³

Fælles for disse tre citater – og for alle andre, der kunne bringes – er, at begrebet er et Fanfare-ord.⁴ I avisdebatten har kun arkivar Paul G. Ørberg gjort opmærksom på, at begrebet retssikkerhed også har en historisk dimension. Da der i 1990 fremkom et Folketingsforslag om beskæring af appelretten, påpegede Paul Ørberg, at denne ret *i hvert fald siden Christian 4.s dage <havde> været en hovedhjørnesten i dansk retspleje*.⁵ En gennemgang af såvel den historiske som den juridiske faglitteratur levner ellers ingen tvivl om begrebets historiske dimension.

Den historiske og den juridiske debat om retssikkerhed

Mens norske og svenske jurister allerede fra 1930'ernes slutning diskuterede retssikkerhed, uden at danske havde blandet sig synderligt meget i diskussionen, var Erling Ladewig Petersen den første danske historiker, der benyttede sig af begrebet. I sin rapport til det nordiske historikermøde i Uppsala i 1974 skrev han, at *hovedkonklusionen af dr. H.H. Fussings studier over retsforholdet mellem herremænd og fæstebonde omkring 1600 er, at bønderne synes at have nydt absolut retssikkerhed*,⁶ idet det dog skal påpeges, at Fussing ikke selv benyttede ordet 'retssikkerhed'.

Nogle år senere slog Ladewig Petersen utvetydigt fast, at *der kan ikke være nogen som helst tvivl om, at i hvert fald det nye styre efter reformationens gennemførelse har sat sig meget høje idealer, hvad angår håndhævelsen af retssikkerheden*,⁷ og han fortsatte: *specielt indskærpede en lensinstruks 1557, at regeringen forlangte bøndernes retssikkerhed og rettigheder respekteret ubetinget*.⁸

Skønt Ladewig Petersen ikke gav noget bud på, hvori denne retssikkerhed konkret bestod, fik det John T. Lauridsen til nogle år senere skarpt at kritisere såvel hans som Fussings brug af begreberne retssikkerhed og retssamfund, idet han stillede spørgsmål ved, om disse begreber var en *historisk relevant problemstilling at anvende for 1500- og 1600-årene*.⁹ Lauridsen mener nemlig, at begreberne hører til i det 20. århundrede. Denne opfattelse kan dog ikke opretholdes, eftersom generalprokurør Henrik Stampe – ganske vist uden at anvende begreberne – i 1753 skrev, at *Hensigten med straf i det borgerlige Selskab bør være for Fremtiden at skaffe ei allene den, som er fornærmet, men oc alle andre Sikkerhed ei al-*

lene for den, der har fornærmet, men oc for alle andre ligesindede.¹⁰ Uden selv at give et bud på begreberne mente John Lauridsen ikke, at de kunne bruges for 1500- og 1600-tallets privilegiesamfund. Der var nemlig næsten ingen lovgivning, der regulerede eller satte rammer for forholdet mellem herremænd og fæstebonden.¹¹ Det er i den forbindelse påfaldende, at Lauridsen diskuterer § 34 i Kolding-recessen af 1558 om, at adelen måtte gøre sig sit gods så nyttigt som muligt, mens han ikke tager stilling til den af Ladewig Pedersen m.h.t. retssikkerhed anførte lensinstruks af 1557. Desuden fandt John Lauridsen, at der efter 1608 skete en ændring af domspraksis til gunst for herremændene.¹² Men som Thomas Munck understreger i anden del af dobbeltartiklen om *Retstilstande i Danmark*, er en ændret domspraksis ikke ensbetydende med, at *retssikkerheden manglede i almindelighed*.¹³ Netop ved ikke selv at definere begreberne og ved ikke selv at foretage studier i appelsystemet, blev Lauridsens kritik af Fussing lige så 'skønsmæssig' som Fussings eget værk. Skønt Lauridsen på den ene side pointerede, at bønderne benyttede *domstolene som bolværk mod en forringelse af deres arbejdsvilkår og materielle situation*,¹⁴ var det på den anden side alligevel ikke nok for ham, fordi deres *materielle muligheder for at anke en dom var ulig meget ringere end herremændens*.¹⁵ Sagen er (og var) blot den, at der endnu intet kendes til forholdet mellem sager ved birke- og herredstingene og sager appelleret til landstingene.¹⁶

Året efter Lauridsens kritik tog Birgit Løgstrup i sin disputats også kampen op med dr. Fussing.¹⁷ Hun kritiserede ham for udelukkende at koncentrere sig om retsvæsenet, idet hun gjorde opmærksom på, at der i 17.-18. århundrede var en stærk sammenblanding af dømmende og udøvende myndighed. *Godsejernes administration af de stats-*

lige forvaltningsopgaver er af lige så stor betydning for bøndernes retssikkerhed som domstolenes afgørelser.¹⁸ Konkret henviste Birgit Løgstrup til gods-ejernes mulighed for ved truslen om at lade en fæstebonde udskrive til soldatertjeneste at få denne til at lade en sag falde eller ved at true med at ophæve fæstet at få ham til at indgå forlig. Der kan ikke herske tvivl om, at det sidstnævnte punkt udgjorde en reel trussel for bønderne, skønt det vel næppe kan betragtes som faldende ind under gods-ejernes administration af statslige forvaltningsopgaver. Om det førstnævnte punkt anførte Ole Feldbæk i sin opposition, at vi ved uhyre lidt om omfanget og indholdet af den militærtjeneste, der skulle have været et så effektivt og konstant pressionsmiddel.¹⁹

I det tidsrum, Fussing behandlede, hvilket var fra 1600 og frem til 1660, var det først efter Kalmarkrigen 1611–1613, at der blev oprettet en dansk milit, og det fodfolk, der blev udskrevet ved den nationale hærordning af 1646, blev ikke regelmæssigt indkaldt,²⁰ så truslen om soldatertjeneste i det 16. og 17. århundrede kan ikke have været følt særlig påtrængende for bønderne. Eftersom Fussing behandlede perioden fra 1600 til 1660, må det bero på en misforståelse, når Birgit Løgstrup i sin disputats skriver, at en sag fra 1772, hvor en husmand blev udskrevet som soldat, frem for at herskabet lod føre en retssag mod ham for fæsteforsiddelse, underbygger den i 1. afsnit ss. 36ff. fremførte kritik af H.H. Fussings synspunkter på retssikkerheden i det 18. århundredes samfund.²¹

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at Birgit Løgstrup i sin bog om herredsfogden fra slutningen af det 18. til midten af det 19. århundrede,²² der blev offentliggjort et år før disputatsen, ikke tog samme forbehold over for spørgsmålet om retssikkerhed i det 18. århundrede. Hvad der fik hende til at skifte mening, er på ingen måde klart.

Som den første – og indtil videre eneste – historiker opregnede Birgit Løgstrup oven i købet, ganske vist uden at definere begrebet, en række elementer, der reelt rakte tilbage til middelalderen, og som udgør en del af en definition af retssikkerhed. Hun skriver: *værnetingsbegrebet og tilknytningen til den lokale dommer var væsentlige elementer i opfattelsen af retssikkerheden.*²³ Spørgsmålet om tid, der også kan genfindes i nutidens debat,²⁴ bringes ind i diskussionen, når Birgit Løgstrup citerer herredsfogden i Middelsom-Sønderlyng herreder for at have udtalt, at *det ville være meget tidsbesparende og dermed fremmede for retssikkerheden*, hvis man ikke behøvede at sende bud til amtmanden inden det første undersøgelsesforhør.²⁵

Tre norske historikere skal citeres for at afrunde opfattelserne af, hvad der konstituerer retssikkerhed. Hans Eyvind Næss har påpeget, at den konsekvente gennemførelse af et appelsystem førte til øget retssikkerhed,²⁶ og Hilde Sandvik anfører, at *de vigtigste elementene i 1600-tallets 'rettssikkerhet' var lokalsamfundets innflytelse og enkle prosesser. Parterne møtte stort sett selv, der var få prokuratorer. Inleggene var muntlige, sjelden skriftlige.*²⁷ Sandvik overser dog i denne sammenhæng, at det ikke altid er en fordel, at lokalsamfundene træffer afgørelsen. Der kan eksistere en høj grad af forudindtagethed, som ikke vil være til stede, når sagerne appelleres til en højere instans i domstolssystemet, hvor dommerne ikke har samme lokalkendskab og derfor heller ikke føler sig presset af lokale sym- og antipatier.

Bodil Christine Erichsen har fanget en væsentlig pointe, når hun skriver: *hvis det var slik at øvrigheten forfulgte de sakene som ikke blev rejst av offeret, var hverken rettssikkerhet eller rettsvesenets effektivitet truet. Vi har flere belegg for at så ikke var tilfelle, og at påtaleunnlatelser var et samfunnspro-*

blem.²⁸ Disse overvejelser berører et problem, der i den moderne retshistoriske forskning endnu er blevet meget sparsomt behandlet. Det er spørgsmålet om retsøkonomi;²⁹ hvor meget kostede det at få gennemført en sag? og hvem skulle betale derfor? Erichsen, der i den citerede artikel især beskæftiger sig med tyverisager i Kristiania, mener bl.a., at allerede det forhold, at der skulle betales for en stævning, ville afholde nogle fra at anlægge sag. Der kan næppe herske tvivl om, at sagsomkostningerne steg gennem det 17. århundrede, således at det spørgsmål, Bodil Christine Erichsen rejser, har meget stor betydning for slutningen af det 17. og det 18. århundredes vedkommende. Det spillede imidlertid ikke samme rolle i det 16. og i begyndelsen af det 17. århundrede, da kun en skreven stævning kostede penge. Men f.eks. i Helsingør var der to bysvende, der blev sendt ud for at stævne folk, og de behøvede ikke at have en skreven stævning med sig. Fra herredstingene hører vi sjældent om skrevne stævninger. Dette forhold alene ville ikke have fået folk til at undlade at rejse sag. Men når det tages i betragtning, hvor få tyverisager, der rent faktisk blev rejst ved herredstingene,³⁰ fortjener Bodil Christine Erichsens overvejelser en langt mere dybtgående behandling, end det hidtil har været tilfældet i dansk (og international) retshistorisk forskning.

Den belgiske retshistoriker R. C. van Caenegem er en af de få, der har beskæftiget sig med retssikkerhed i historisk perspektiv. Hans overvejelser burde kunne dæmpe John T. Lauridsens og juristernes tvivl om det berettigede i at anvende begreber som 'rets-samfund' eller 'retsstat' – og dermed også retssikkerhed – før de frie forfatningers tidsalder. I *Law in the Medieval World* skriver van Caenegem: *Did the Rule of Law prevail in the Middle Ages? ... It is legitimate to pose this question, even though the phrase 'rule of law' only*

*became famous in the late eighteenth century.*³¹ Opfattelsen af, at loven ikke skulle bøje sig efter herskernes luner, at domstolene skulle være uafhængige af regeringer og pøbel, at love med tilbagevirkende kraft og alle former for vilkårlighed og forskelsbehandling var forkastelige, var meget ældre. Der findes middelalderlige byvedtægter, hvoraf det fremgår, at de relevante paragraffer blev læst op i straffesager, så man kunne være sikker på, at lovgivningen blev behørigt brugt. Men van Caenegem indrømmer også, at der var mangler i retssikkerheden, når ideen i dette begreb er, at også magthaverne skulle være underkastet loven.³²

Dette illustreres klart af en sag fra 1676, hvor magistraten i København vil have at vide, om Nicolaus Matthiesen Plattenslager, der, mens kongen havde været i Holsten, havde udtalt nogle utilbørlige skældsord mod denne, skulle *ordelis* ved rådstueretten, *eller hworledis hans kongl. May. allernaadigst derudi vil dispensere*. Svaret var kortfattet, Nicolaus Plattenslager skulle på Holmen som fange.³³

Historikernes opfattelser af, hvad der udgjorde retssikkerhed, bør suppleres med elementer fra den juridiske debat. I flæng kan nævnes: forudsigelighed,³⁴ hensynsfuldhed, beskyttelse af den enkelte mod forvaltningen og grundighed i sagsbehandlingen,³⁵ klagemuligheder,³⁶ kundgørelseskravet,³⁷ obligatorisk forsvarer³⁸ og dommernes uvildighed.³⁹

Udgangspunktet for de følgende overvejelser er således ikke Ladewigs *absolute retssikkerhed*, for et begreb som 'absolut retssikkerhed' findes ikke. Ingen har endnu givet en entydig definition af retssikkerhed, og det kan muligvis heller ikke gøres.

Det vil i denne artikel blive hævdet, at hvis begrebet retssikkerhed anvendes som analyseredskab, og under forudsætning af, at de elementer, der indgår i debatten om dette begreb, kan findes i materiale fra tidsrummet mel-

lem Reformationen og Pietismen, kan det også hævdes, at der eksisterede retssikkerhed.

Forskellen mellem 'individuel' og 'kollektiv' retssikkerhed vil ikke blive diskuteret.⁴⁰

Retssikkerhed i historisk belysning

Afgørende for at forstå begrebet retssikkerhed i tidsrummet mellem Reformationen og Pietismen er, at borgernes klagemuligheder var institutionaliseret gennem adgangen til at indbringe supplikker for kongen.⁴¹ Med ophav i forordningen af 25. maj 1636 foreskrev den såkaldte Store reces af 1643, II. bog, 1. kapitel, art. 6, at supplikker først skulle indgives til lensmændene. Hvis supplikanten ikke mente, at lensmanden havde forstået klagen første gang, skulle den forelægges lensmanden endnu en gang, før den blev sendt til Danske kancelli. Ingen dom måtte eksekveres, før kongen havde taget stilling til sagen. En supplik kunne dog rettes direkte til kongen, hvis klagen drejede sig om lensmanden. Disse bestemmelser blev i vid udstrækning opretholdt i Danske Lovs 1. bog, 26. kapitel, art. 1-4. Supplikanten skulle først henvende sig til den stedlige gejstlige eller verdslige øvrighed, før supplikken blev sendt til myndighederne i København, og den stedlige øvrighed skulle anføre sine kommentarer *uden nogen Forvegring, Skriveløn eller Betalning* (art. 1), og ifølge art. 4 *Maa og ingen for sin Supplicatz eftertragtis, eller i Trette indviklis*.

Disse bestemmelser synes imidlertid ikke overholdt i Danmark, hvor supplikkerne oftest blev indsendt direkte til kongen. I 1676 sendte en kvinde i Randers en supplik til kongen, hvori hun bad om at få udnævnt kommissærer, der kunne afgøre en tvist mellem hende og magistraten. Svaret herpå

var, at kongen *strax oc uden forhaling* krævede magistratens erklæring, hvorefter han ville resolve m.h.t. sagens videre forløb.⁴² Kandidatstipendiat Karl Peder Pedersen har i sin undersøgelse 'Enevældens amtmand' bemærket, at når der i amtmandsarkiverne findes supplikker, er det ofte supplikker, der er sendt **fra** Kancelliet til betænkning hos amtmanden.⁴³ Forholdene i Norge derimod synes at have fulgt den i loven foreskrevne fremgangsmåde. Hans Eyvind Næss anfører om forholdene i Stavanger amt, at *bare i de færreste tilfeller sendte kongens regionale representant supplikkene videre til København*.⁴⁴

Klagemuligheder

To sager, en fra 1562 og en fra 1664, kan illustrere omfanget af klagemulighederne. I 1562 klagede Otto Andersen i København til kongen over, at hans svoger var blevet sat i fængsel på grund af en mangel på 50 rigsdaler i det regnskab, han havde aflagt som skibsskriver for Eiler Hardenberg. Dette var sket til trods for, at svogeren havde tilbudt at aflægge regnskab i nærværelse af købmænd, der havde forstand på skibshandel og købmandskab. Eiler Hardenberg fik besked på at lade regnskabet prøve af upartiske købmænd.⁴⁵ I 1664 var Niels Nielsen Skrædder blevet stævnet helt til Højesteret for at have ødelagt en kåbe, han skulle sy til Peder Kræmmers hustru i Korsør. Efter en supplik fra Niels Skrædder havde skrædderlavet i København fået til opgave af vurdere kåben, og de meddelte, at Niels Skrædder havde *medhandlet och forarbejdet kåben tilbørligen och lovligen*.⁴⁶ Laurids Dinesen i Helsingør forklarede i 1690, at han var kommet i proces med Heinrich Roth Apoteker om en rende, som denne havde ladet lægge bag hans hus. Da byfogeden havde afsagt en *ulidelig* dom, og da Laurids Dinesen ikke havde råd til at videreføre sagen, anmodede

han om, at to bygmestre fra København måtte afgøre den ved en åstedsforsretning.⁴⁷

Grundighed i sagsbehandlingen

Retssikkerhed er ikke et spørgsmål om, at klageren altid får ret, men om at klagen bliver taget alvorligt og behandlet i overensstemmelse hermed. I december 1699 klagede en bonde på Lolland ved navn Rasmus Nielsen over, at ridefoged Josias Meyer havde skældt ham ud for at være en tyv og en skælm, og over at Meyer havde overfaldet ham med slag, hvilket han beviste med tingsvidner. Rasmus Nielsen androg om, at Hans Majestæt ville tage ham i beskærmelse og befale Josias Meyer at erklære Rasmus Nielsen for en ærlig mand. Desuden skulle ridefogeden pålægges at betale sagens omkostninger, der allerede beløb sig til 70 rigsdaler, hvorfor Rasmus Nielsen ikke havde råd til at appellere sagen. Det blev resolveret, at stiftamtmanden skulle tage Rasmus Nielsen i *beskærmelse* og skaffe ham ret, ellers ville generalfiskalen få ordre om at tiltale ridefogeden. Stiftamtmanden må have følt, at den ordre var for meget af det gode, for i slutningen af marts 1700 indkom der et svar til kancelliet, der gik ud på, at han ikke mente, at Josias Meyer havde gjort Rasmus Nielsen uret, men at denne selv havde været årsag til den unødige proces, hvorfor han ikke havde til hensigt at foretage sig noget. Et par dage senere resolve-rede kancelliet, at det skulle forblive ved stiftamtmandens erklæring.⁴⁸

Kundgørelseskravet

Kundgørelseskravet er af stor betydning for debatten om retssikkerhed. Professor i procesret Eva Smith anfører, at retssikkerhed også er et spørgsmål om, at borgerne i et samfund skal kende

de strafferetlige regler, således at de kan være sig for at overtræde dem.⁴⁹ Professor i retslære Preben Stuer Lauridsen skriver, at *den materielle og procesuelle beskyttelse af borgerne mod magtmisbrug ved såvel strafferetslig som civil retsforfølgelse havde naturligvis ingen værdi, såfremt staten kunne legitimere sine handlinger ved at henvise til regler, som ingen borger havde mulighed for at kende eksistensen og det nærmere indhold af.*⁵⁰ Flere eksempler kan illustrere, at dette krav blev opfyldt ikke alene under Enevælden, men også tidligere. I januar 1618 blev trolddomsforordningen af 12. oktober 1617 offentliggjort på bytinget i Helsingør,⁵¹ og i juli 1683 blev Danske Lov offentliggjort såvel på Falster som i Helsingør.⁵² Ved Kongens Retterting fremgik det i november 1635, at lovgivningen burde forkyndes en gang om året på tinget.⁵³ Af birketingsprotokollerne fra Herlufsholm birk at dømme er det imidlertid uklart, om det rent faktisk også skete; om det så skyldtes, at skriveren blot ikke indførte lovgivningen, eller om den reelt ikke blev forkyndt, er ikke til at afgøre.

Værneting

Retten til domstolsprøvelse var nært knyttet til værnetingsreglerne. I tidsrummet mellem Reformationen og Pietismen kan dette spørgsmål tages op på mere end ét niveau. Det er klart, at der fandtes en ret til domstolsprøvelse, og at alle var klar over det og udnyttede den,⁵⁴ herom vidner de utallige retssager, der især i det 17. århundredes første halvdel blev anlagt ved danske domstole.⁵⁵ Spørgsmålet var dog i vid udstrækning – og det er her, værnetingsreglerne kommer ind i billedet – ved hvilken domstol?

Højesteretsprotokollerne fra slutningen af det 17. århundrede indeholder

mange henvisninger til, at sagsøger mente, at værnetingsreglerne var blevet overtrådt. Værnetingsreglerne var af middelalderlig oprindelse, idet de middelalderlige love dog kun indeholdt få bestemmelser derom; de byggede på en opfattelse af, at man skulle dømmes af mænd med tilstrækkeligt lokalkendskab og viden om sagsøgtes personlige habitus. Landsdommerne ved Viborg landsting Jens Rodsten og Villum Lange pointerede i domspræmisserne til en sag, at *slig Jurisdiction som hans Kong. Mayt: Borgemestere och Raad udi Wiborg forunder, er imellumb Borgerne sielffuer at forstaa, eller och immellumb Borgere och Fremmede, och udtrøchelingen i samme Privilegie forbiudis, at de icke maa dømme huis Bønder her omkring haffuer hoes Borgerne at søge*.⁵⁶ Der synes at have været specielle problemer i Viborg, for i 1691 hævdede magistraten i Viborg, at landsdommerne stik imod magistratens privilegier tillod sig i at dømme i sager, som magistraten havde privilegium til at dømme i.⁵⁷ I 1674 gik Hans Hansen Arrebo i Nakskov så vidt i sin opfattelse af værnetingsreglerne, at han fandt, at en bonde fra Dannemarre end ikke kunne vidne imod ham på Nakskov byting. Højesteret tog dog ikke hensyn til denne opfattelse.⁵⁸

I 1640 havde Knud Jensen Buck klaget over, at Ebbe Gregersen ikke ville lade ham tiltale ved rette værneting, men havde søgt at få ham overflyttet til et andet ting. Det blev derfor befalet Ebbe Gregersen at søge Buck ved det værneting, hvor han efter loven skulle svare og undgælde.⁵⁹ Højesteret dømte borgmestre og råd i Odense for at have draget en kvinde fra sit rette værneting,⁶⁰ og i 1670 blev landsdommer Hans Oldeland idømt en bøde på 30 rigsdaler, fordi han *imod recessen wed saadan sin domb dragit Niels Jensen fra sit rette werneting*.⁶¹ I 1676 anmo-

dede borgmester Jesper Hansen i Ribe om, at landstingsdommerne i Viborg skulle dømme i en sag mellem ham og en rådmand, men det blev resolveret, at det skulle forblive ved lands lov og ret.⁶² Der kunne dog være problemer – også for dommerne. I 1671 stadfæstede Højesteret en rådstueretsdom fra København, der havde underkendt en bytingsdom over Casper Rolufs, da denne havde hævdet at være borger i Fredericia. To år senere opretholdt såvel rådstueretten i København som Højesteret en bytingsdom over samme person, skønt han på ny fremførte samme argument.⁶³ I sidstnævnte tilfælde kan der selvfølgelig være sket det, at rådstueretten og Højesteret i 1673 var blevet klar over, at Casper Rolufs talte usandt.

Med den opsplitning af jurisdiktionerne, der fandt sted i København i slutningen af det 17. århundrede,⁶⁴ blev det endnu værre, og mange klagede over, at de havde været stillet for bytinget, skønt de rettelig hørte under Borg eller Hofretten. Byfoged Frederik Eysenberg anmodede i 1686 om kongens resolution på, hvilken domstol månedstjernerne og daglønnerne på Bremerholm hørte under, da de som regel forskød sig fra bytinget til underadmiralitetstretten, hvilket tit og ofte forårsagede stor forvirring.⁶⁵ I midten af 1680'erne indsendte Hans Hiort en supplik til Christian V, hvori han anmodede om, at en sag, der var blevet anlagt ved Københavns byting imod ham af en mand i Kalundborg, måtte blive overført til Hof- og borgretten, da han ikke brugte borgerlig næring eller 'håndtering'.⁶⁶ Nogenlunde samtidig skrev rektor og professorerne ved Universitetet til kongen, at byfogeden havde indsat en student i byens arresthus, hvilket stred imod Universitetets privilegier. De henstillede, at byfogeden ikke fremover arresterede eller dømte dem, der stod under Universitetets jurisdiktion.⁶⁷

Appelmuligheder

Appelbestemmelserne var, som Paul Ørberg påpegede det, en væsentlig bestanddel af retssikkerhedsbegrebet, og den konsekvente udnyttelse af appelmulighederne kan spores tilbage til slutningen af det 16. århundrede. Fra slutningen af 1560'erne var mellem 10 og 20% af alle sager, der kom frem til Kongens retterting, gået gennem alle tre instanser. Det endelige gennembrud kan dateres til 1626; fra det år var mellem en fjerdedel og halvdelen af sagerne ved Kongens retterting begyndt ved et birke-, by- eller herredsting.⁶⁸ Igennem årene blev appelbestemmelserne strengt overholdt. I 1720 anmodede ridefoged Ratken på Møn kongen om, at en herredstingsdom over tre personer for tyveri måtte blive stadfæstet uden appel, da dette kun medførte besværligheder og øgede omkostninger. Resolutionen var utvetydig. Ridefogeden fik ordre til at indstævne sagen for landstinget.⁶⁹ I 1736 anmodede amtmand Schinckel (Skinkel) om, at han måtte få lov til at overflytte Jens Rasmussen til Bremerholm uden appel, så landet kunne spares for videre udgifter, efter at Jens Rasmussen ved Hillerslev-Hundborg herredsting var blevet idømt seks års arbejde for løsgænger og for urigtigt at have opgivet sit tilholdssted og håndtering. Kancellikollegiet svarede helt entydigt: *Delinkventen kan ikke frakendes appellation til højere ret, såfremt han måtte forlange det.*⁷⁰

Men der kunne også være problemer med appelsystemet. I 1690 berettede Wulf von Buchwald, at han var blevet forurettet af dommeren på Lindenberg birketing, da denne dømte uforsvarligt. Da sagerne ikke kunne indstævnes for landstinget og ikke var af den betydning, at de kunne appelleres til Højesteret, anmodede han om tilladelse til alligevel at indstævne dem for landstinget, når han blev forurettet.⁷¹

Tilknytningen til den lokale dommer

Den klare binding til domsstolssystemet fremgår ligeledes af to sager fra 1735. Jakob Nielsen og Friderich Müller erklærede, at nogle på Christianshavn indkvarterede soldater havde opbrudt deres pakkælder og bestjålet dem. Da tyvekomplottet var blevet afsløret, var sagen blevet indbragt for Stokhuskommissionen, og der stod kun tilbage at idømme dem deres straf. Stokhuskommissionen var blevet informeret om, at de implicerede hørte under forskellige jurisdiktioner, hvorfor supplikanterne anmodede om en ordre til kommissionen om at dømme i sagen for at undgå *Vidtløftighed* og flere omkostninger. Såvel Kancellikollegiet som Conseillet svarede uden at tøve på denne anmodning: *Herved er intet at gjøre.* De mistænkte tyve skulle dømmes ved de jurisdiktioner, hvortil de hørte.⁷²

End ikke en opfordring fra en landsdommer om at gøre sagerne lidt nemmere vandt genhør hos myndighederne i København. Landsdommer Christensen ved Sjællands landsting havde foreslået stiftamtmand von Holstein, at han og landsdommer Mylius (endnu bedre ville være rådmand Haring i Slagelse, der kun skulle have fri rejse og kost) rejste til Kalundborg for at dømme i en tyverisag, der implicerede 23 personer fra hele stiftet, hvorved man kunne undgå de store omkostninger, det medførte at sende de anklagede til landstinget. Kancellikollegiet kunne godt se det fornuftige i ordningen, men Conseillet besluttede, at det *Forbliver ved ordinaire lands lov og ret.*⁷³

Henvisningen til, at sagerne skulle afgøres ved landets lov og ret, er gennemgående i svarene på diverse supplikker, når ansøgerne anmodede om, at sagerne kunne blive afgjort på anden vis. I 1736 skrev Ane Margrethe, afdøde bogbinder Holger Pedersens i Køben-

havn, til kongen og fortalte, at hun havde ladet en af hendes mands læredrenge arrestere, fordi han ville rømme med nogle bøger, han skulle sælge på markederne på Sjælland. Da arresten havde kostet hende 15 rigsdaler, og fordi hun på grund af sin fattigdom ikke kunne forfølge sagen videre, anmodede hun om, at Københavns øvrighed ville sørge for, at læredrengen blev straffet, uden at det kom til at koste hende noget. Såvel Kancellikollegiet som Conseillet svarede, at det måtte forblive ved landets lov og ret.⁷⁴

Alexander Gorm klagede over, at Rentekammeret havde fradømt ham hans amtsforvalterembede og dømt ham til at betale Hans Majestæt 6.867 rigsdaler. Efter Kammerretsordningens art. 30 anmodede han om, at Conseillet ville referere sagen for kongen. Conseillet meddelte Gorm, at man gerne ville referere sagen for kongen, men undlod ikke at gøre opmærksom på, at man ikke uden en egentlig procedure, hvor begge parter og deres advokater var blevet hørt, *af nogle akters igennemlæsning kunne have så grundig og fuldkommen oplysning om en sag, at de skulle kunne forandre en dom, som en ganske ret efter en formelig proces som forbedt har afsagt.*⁷⁵

Generalprokurør Henrik Stampe lagde i 1750'erne stærk vægt på, at sager blev afgjort ved det ordinære domstolssystem. I modsætning til det svenske domstolssystem, hvor det i sidste ende var kongen, der såvel i civile søgsmål som i straffesager traf den endelige afgørelse, påpegede Stampe, at det danske ikke forudsatte, at sager blev refereret for kongen.⁷⁶ Stampe skrev bl.a.: *Et Beviis derpaa er, at der i det Danske Cancellie, som dog egentlig er Justitsdepartementet, ikke er nogen Betient, hvis Embede medfører, at gennemgaae slike Acter, og derover forfatte en ordentlig Relation.*⁷⁷

Den lokale tilknytning til domstolene som et udtryk for opfattelse af retssik-

kerhed fremgår af flere supplikker. I 1689 anmodede en del bønder i Hindborg og Rødding herreder om, at disse to herreder sammen med Spøttrup birk måtte blive slået sammen til ét herred med én herredsfoged, da de fandt det besværligt, at herredsfogeden skulle betjene de fire herreder Harre, Hindborg, Nørre og Rødding og så oven i købet de tre birker Furland, Krejbjerg og Åsted.⁷⁸ I 1720 anmodede fru von Reichau om, at bønderne ved hendes gård Engestofte måtte blive overflyttet til Nielstrup birketing. Efter at Musse herredsting var blevet flyttet fra Slemminge til Kettinge, skulle hendes bønder fire mil frem og tilbage, når de skulle til tinget, og det var meget besværligt især om vinteren.⁷⁹ Stiftamtmanden anbefalede denne overflytning, men Conseillet besluttede, at sagen skulle refereres for kongen.⁸⁰

Et spørgsmål om tid

Endnu et punkt, der er blevet fremhævet som konstituerende for retssikkerheden, er, at afgørelser træffes inden for en rimelig tidsramme. Der synes altid at have været problemer dermed. I 1566 fik landsdommerne Axel og Palle Juel ordre til ikke at forhale de til landstinget indstævnedes sager. Der var tit blevet klaget over, at landsdommerne udskød sagerne og oven i købet tog penge for hver udsættelse, hvorved fattige folk på grund af de store omkostninger blev forhindrede i at føre deres sager til ende.⁸¹ I 1592 var det galt i Skåne; Johan Urne klagede over, at der ved Albo herredsting ikke blev dømt i sagerne til den tid, recessen påbød, eller også blev dommene ikke underskrevet til tiden. Da kongen tidligere (i 1588) havde udsendt brev om, at loven skulle overholdes, bad Johan Urne om en ordre til lensmanden om, at han holdt vågent øje med herredsfogderne og -skriverne.⁸²

I 1678 berettede generalfiskal Christen Pedersen, at undersåtterne beklagede sig over, at en højesteretssag kunne blive indstævnet to eller tre gange, før den blev behandlet. Da dette var til 'præjudice' for kongens justits og til undersåtternes store skade, anmodede han om en forordning, der fastsatte straf for dem, der indstævnedede en sag flere gange. En måned senere fik de seks højesteretsdommere Otto Pogwisch, Ove Juul, Christen Skeel, Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Poul Nielsen (Rosenpalm) ordre til at afgive en betænkning om generalfiskalens memorial.⁸³

I 1688 klagede Thomas Jensen i Skt. Pedersstræde i København over, at underfoged Knud Olsen havde gjort udlæg hos ham for 18 slette daler i en sag, Simon Simonsen 14 år tidligere havde fået ham dømt for ved bytinget. Resolutionen var klar: udlægget skulle leveres Thomas Jensen tilbage, da *executionen* var opholdt så lang tid på dommen.⁸⁴

Disse klager kan dog ikke repræsentere reglen, men snarere undtagelsen. Skønt der i de jyske trolddomsprocesser var enkelte udsættelser ved landstinget i Viborg, blev sagerne afgjort hurtigt efter, at de var blevet indbragt fra underinstanserne. For blot at nævne et enkelt eksempel, gik der ikke mere end tre uger, fra Ane Nielskone ved Skast herredsting af nævningerne var blevet fundet skyldig i at være en troldkvinde, til landsdommerne stadfæstede denne kendelse.⁸⁵ Der er også eksempler på, at det gik for hurtigt. I 1675 klagede en mand ved Højesteret over, at han af Hofretten var blevet dømt for hurtigt, allerede på første tingdag og ikke på fjerde tingdag.⁸⁶ Klagerens henvisning til *recessen* må imidlertid bero på en folkelig opfattelse af antallet af foreskrevne tingdage. Eneste lovgivning herom er Jyske Lovs II-6 og II-39 (om sandemænd og nævninger), hvor der dog begge steder omtales tre tingdage.⁸⁷ En gennemgang af trolddomsproces-

serne fra landstinget i Viborg viser, at antallet af tingdage i almindelighed svingende mellem tre og fem.⁸⁸

Uafhængige domstole

Habilitetskravene til dommerne var man ligeledes på vagt over for. I 1633 meddelte landsdommer Jørgen Seefeldt birkefogeden i Herlufsholm birk, Hans Skytte, at hvis det blev krævet, at han skulle vidne om hændelser, der var foregået uden for tinget, skulle han vige dommersædet, og en sættedommer skulle indsættes for at høre hans vidneudsagn.⁸⁹ I 1649 stadfæstede Kongens retterting en dom, Jørgen Seefeldt havde afsagt, hvor han underkendte en dom, flertallet i magistraten i Helsingør havde afsagt i en sag om Hans Petris optagelse i bryggerlavet, eftersom han i præmisserne havde udtalt: *I det hannd Borgemester och Raad saa mange som i Brøgerlauget waar haffuer thildømt icke at kunde were baade sagsøeger och dommer.*⁹⁰ I 1669 udtalte kansler Peder Reedtz i Højesteret, at han ikke ville votere i en drabssag, fordi hans *bonde var der udi interesserit.*⁹¹ Ti år senere anmodede tre personer på Møn om, at landsdommer Poul Matthiesen fra Lolland-Falsters landsting måtte blive beskikket som dommer i nogle sager ved Møns landsting, som den mønske landsdommer Christen Baltzersen selv i første omgang havde pådømt, skønt han var part i sagen.⁹² Samme år begærede den afdøde byfogeds søskende i Præstø, at herredsfogeden i Bårse herred måtte betjene retten, hvis de eller kreditorerne skulle føre sag for tinget i Præstø, da *mueligt Rettens middel sammestedz at være medinteresserede.*⁹³

Domstolenes uafhængighed indgår i retssikkerhedsspørgsmålet. Rådstueretten i København havde i 1676 dømt tidligere borgmester Jørgen Fog for bestikkelse i *Justitz oc Rettens Sager.*⁹⁴ Samme år fradømte Højesteret birke-

dommer Niels Jensen ved Løvenholm birketing hans bestalling, fordi han havde nægtet at lade Gert Rasmussens kaldssedel og beskikkelse læse og påskrive, og til sidst havde nægtet at afsige dom i sagen.⁹⁵

Habilitetskravene gjaldt desuden tingskriverne. I 1594 klagede Ingeborg Bille over, at tingskriveren ved Salling herredsting kun meget langsomt gav hende udskrifter af domme og tingsvidner fra de sager, hun var involveret i. Hun mente, at det kunne skyldes, at skriveren boede på Helvig Hardenbergs gods. Lensmanden fik ordre til at undersøge sagen og sørge for, at alle, der søgte Salling herredsting, vederfarede lov og ret. Ellers måtte der tilforordnes en anden skriver, der boede på kronens gods, og som kunne varetage sit embede tilbørligt.⁹⁶

Advokatbistand

Retten til sagførerbistand opfattes som endnu en retssikkerhedsgaranti.⁹⁷ Ved en gennemgang af supplikprotokollerne viser det sig at være en ikke ualmindelig foreteelse. Mads Nielsen henvendte sig til kongen og fortalte om den uret, der var overgået ham, mens han tjente på Maglemølle, og en af hans arbejdskammerater ikke ville udlevere et skrin til ham og desuden beskyldte ham for at være en utro tjener. Da han ville fremlægge sine dokumenter og fremstille sine vidner ved Herlufsholm birketing, nægtede birkedommer Jespersen ham tilladelse til at gøre dette. Da Mads Nielsen var daglejer, anmodede han om *beneficium paupertatis* i sin sag mod arbejdskammeraten og mod birkedommer Jespersen for 'rettens fornægtelse'. Amtmanden blev anmodet om en erklæring, og denne anbefalede ansøgningen, da Mads Nielsen var fattig, og fordi amtmanden intet havde set, der kunne modbevise Mads Nielsens dokumenter. Både Kancellikollegiet og Conseillet be-

vilgede Mads Nielsen fri proces. Af en ny memorial ni måneder senere fremgår det, at Mads Nielsen havde indstævnet sagen for Højesteret, og at han anmodede om at måtte blive tildelt en højesteretsprokurator, da han intet *for-svar har at gaa i rette for sig*, samt *bevilling til sagens foretagelse*. Kancellikollegiet svarede nogle uger senere, at han kunne *bevilges fri prokurator*, men *ej videre*, og Conseillet samstemte i denne afgørelse.⁹⁸

Ole Feldbæk er nok den, der – uden eksplicit at skrive det – mest tvivler på, at der var retssikkerhed for det 18. århundredes bønder. Det er begrundet dels i hans opfattelse af, at mange sager blev afgjort ved bylavet som en uofficiel første og ofte eneste instans, dels i, at godsejerne udøvede deres husbondret, uden at dette nogensinde kom domstolene for øre.⁹⁹ Der er næppe grund til at tvivle på, godsejerne udøvede deres ret, men større sager gik ikke upåagtet hen.

Stiftamtmand Gabel skrev i 1736 en supplik, hvori han meddelte, at han fra en bonde, Simon Eskesen, under sekretær Benzons gods Estvadgård havde modtaget en *vemodig* klage og nogle tingsvidner, hvoraf det fremgik, at Benzons i to dage havde ladet bonden stå i halsjern ved brønden fra lørdag morgen til søndag aften. Eskesens hustru Anne Pedersdatter var blevet bundet til en stolpe i malkestuen, hvorefter Benzons havde ladet Eskesens bror Jørgen hudstryge sin svigerinde på dennes *blotte legeme* med et ris. Benzons havde derefter selv slået hende med en pisk, til den gik i stykker. Uden lov og dom havde sekretær Benzons bemægtiget sig alt, hvad de ejede, fordi der i deres hus var blevet fundet et hestedækken, som Jørgen Eskesen havde stjålet på Estvadgård. Dette hændelsesforløb var blevet dokumenteret af vidner og blev ikke modsagt af Benzons. Da dette var kommet stiftamtmanden for øre, havde han skrevet til amtmand Teilmann, der ikke havde modtaget nogen klage, og til Ben-

zon, som svarede ham, om en tjener på et gods, der bragte sine koster til sin bror og fandtes at være hæler, fortjente nogen øvrigheds *patrocinium*, og selv troede han ikke, at stiftamtmanden, når han fik tingsvidnerne at se, ville mene, at sagen kunne afgøres på anden måde, *da der ved saadanne folk intet er at vinde, og mand veed, at de revangere sig med løgn og kostbar proces under protection af beneficium paupertatis*. Stiftamtmanden indstillede, at Hans Majestæt enten måtte finde det for godt at lade denne *uhørte* behandling undersøge ved generalfiskalen, så ret ikke kunne undertrykkes ved vold og uret, eller i stedet ville befale stiftamtmand Gyldenchrone at skaffe Simon Eskesen en gratis prokurator og meddele ham *beneficium paupertatis*. Kancellikollegiet bevilgede Eskesen *beneficium paupertatis* og gav Gyldenchrone ordre til at skaffe bonden en fri prokurator, hvilket da også blev meddelt stiftamtmand Gabel.¹⁰⁰ Denne historie dokumenterer, at der var grænser for husbondretten.

I 1591 fik landsdommeren i Halland, efter at han havde afvist at optage en sag til doms, at vide, at det stred mod hans ed og pligt. Som svoren dommer burde han hjælpe enhver, der kom til ham, til ret i de sager, han burde dømme i.¹⁰¹ I 1670 fulgte landsdommer Villum Lange fuldt ud disse principper, da han frifandt Knud Petersen for lejemål og beordrede en ny sag anlagt, *efftersom i Landtzens Low alldehlis intet findes at nogen for leyermaals sager maa bortførís fra sin frellsse og der fangen forbliffue och som en fange till thinge förís, at wdlegge enten en eller anden for barnefader*.¹⁰²

Beskyttelse af den enkelte

Embedsmændene kunne heller ikke skalte og valte med domstolene efter

forgodtbefindende. I 1677 begærede kancelliråd Luxdorph, at en sag, han havde med nogle af sine vornede om fribreve, som skulle være givet dem af Børge Rosenkrantz, måtte bringes for en domstol, uden at Rosenkrantz fik kald og varsel. Dette blev afslået, Børge Rosenkrantz skulle også stævnes.¹⁰³

I 1713 klagede amtmand Holger Reedtz over, at han i forbindelse med en sag om et gærde havde forsøgt at forlige to bønder og deres modpart. Da de to bønder ikke ville møde hos ham, havde han stævnet dem for u lydighed mod øvrigheden. De to bønder indleverede da et meget uforskammet indlæg mod ham, hvorefter byfogeden ikke alene frifandt dem, men dømte Reedtz til at betale sagens omkostninger, og fordi han havde benyttet ustempelt papir, var han blevet dømt til at betale det dobbelte. Amtmand Reedtz anmodede om, at bønderne måtte blive straffet for deres skammelige indlæg, og at byfogeden måtte blive dømt for sin formastelige dom. Conseillet resolverede, at Holger Reedtz kunne indstævne sagen for landstinget.¹⁰⁴ Sagen, som amtmand Reedtz indbragte gennem sin supplik, tyder på, at det 18. århundredes forvaltning rent faktisk skelnede mellem domme og administrative afgørelser, hvorfor Birgit Løgstrup tager fejl, når hun skriver, at *Henrik Stampe synes at være den eneste, som søgte at opretholde denne skillelinie i konkrete afgørelser*.¹⁰⁵

Afgørelsen svarer i øvrigt nøje til en af de erklæringer, generalprokurør Henrik Stampe, som var stærkt præget af Montesquieu, afgav i 1750'erne. Stampe skrev, at det ikke tilkom en amtmand at tilrettevise en dommer, fordi denne havde afsagt en dom, der ikke svarede til amtmandens forestillingsverden. Mellem den dømmende og udøvende myndighed skulle der findes skarpe grænser.¹⁰⁶ Skønt ingen lovgivning fandtes derom, svarede denne opfattelse – således som den allerede blev

udtrykt i 1713 – nøje til de tanker, der siden kom til udtryk i den danske grundlov af 1849.

I 1676 ønskede generalfiskalen kongens resolution om, hvad der skulle gøres med grev Wedell til Wedellsborg på grund af hans voldelige optræden over for stævningsmænd. Der var ikke noget at tage fejl af, da svaret kom: sagen skulle anlægges ved domstolene.¹⁰⁷ Grev Wedell må imidlertid have vidst, at han var på tynd is, for kort tid efter begærede han, at dersom der skulle findes nogen forseelse hos ham, således som de to borgere i Middelfart beskyldte ham for, måtte Hans Majestæt *pardonere ham*. Grev Wedell slap da for domstolen, men måtte betale en klækkelig erstatning, 1000 rigsdaler til Kvæsthuset, 100 rigsdaler til generalfiskalen og 50 rigsdaler til hver af de to stævningsmænd, han havde slået.¹⁰⁸

Ti år senere klagede Ewert Weinemann over den hårde medfart, som politifuldmægtig Peter Steenberg adskillige gange havde forøvet i hans krambod. Politifuldmægtigen havde ydermere visiteret og gennemset hans bøger, hvilket ifølge Weinemann *for den uden landz credit schal were skadelig*. Desuden var hans hustru blevet *alteneret*, sengeliggende og svag. Weinemann anmodede derfor kongen om, at denne ville *beskærme ham* mod denne behandling. Det blev besluttet, at generalfiskalen skulle tiltale Steenberg ved Københavns byting, og før end der var faldet dom i sagen, måtte Steenberg ikke befatte sig med sager *udi Politien*. Der var åbenbart problemer med Steenberg, for kort tid efter indsendte generalfiskal Jens Clausen en supplik, hvori han begærede, at Steenberg skulle møde for bytinget og der med *Ja* eller *Ney* vedstå eller fragå de *ubillige executioner*, han var tiltalt for. Byfoged Frederik Eisenberg fik ordre til at sørge for, at Steenberg svarede direkte på spørgsmålene.¹⁰⁹

Hensynsfuldhed

Selv et så moderne begreb som hensynsfuldhed kan genfindes; i 1561 havde Mette Povelsdatter, Mogens Hansens enke i Odense klaget over, at Hans Mule, der havde slået hendes mand ihjel, ikke havde ydet hende og hendes børn erstatning, skønt han havde meddelt kongen, at dette var sket, og der *sker hende et hovmod efter det andet over den skade, hun har fanget*. Kongen gav Eskild Gøye ordre til at befale Hans Mule at få ordnet dette lille mellemværende, ellers ville sagen blive bragt for domstolene.¹¹⁰

I 1631 havde en kvinde klaget over, at hendes søn var blevet pinlig forhørt og hængt, før end der var afsagt dom i sagen. Da hun ikke havde råd til selv at føre sagen, blev det pålagt lensmanden at rejse sag og skaffe hende ret over dem, der havde efterstræbt hendes søn og ladet ham uskyldigt henrette.¹¹¹

I 1681 anmodede Anna, der var enke efter præsten i Ellidshøj, om kongens beskærmelse. Syv år efter, at hun havde begået lejermål, forfølges hun stadig med bagtalelse og bebrejdelser. Hun ønskede, at de personer, der stadig forfulgte hende i tale eller skrift, første gang blev straffet med en bøde og anden på deres ære.¹¹²

Afslutning

Med hensyn til retssikkerhed er historikere og jurister dybt uenige, også selv om de ikke kender hinandens respektive arbejder.¹¹³ Jurister mener principielt, at retssikkerhed hører til under forfatningsstaten¹¹⁴ med rødder tilbage til det 18. århundredes oplysningstid, mens danske historikere generelt ikke har reflekteret herover og skriver om retssikkerhed i det 16. århundrede og tidligere.¹¹⁵ Dette ukendskab til andre fags traditioner har også medført, at det

statsretslige begreb, der anvendes, er forskelligt. Jurister skriver om 'retsstaten', mens historikere – med udgangspunkt i Hans H. Fussings berømte dic-tum fra 1942: *Danmark var et retssamfund*¹¹⁶ – netop skriver om 'retssamfundet'.¹¹⁷ Da jurister ikke benytter begrebet 'retssamfundet', kan de fra tid til anden strække sig til at skrive om den 'patrimoniale retsstat' om tiden før det 18. århundredes slutning.¹¹⁸

Det er indlysende, at retssikkerheds-garantierne var skrøbelige, når kongen ikke var underkastet loven, og når rets-sikkerheden fra tid til anden bl.a. af-hang af den enevældige konges nåde. Ikke desto mindre turde denne gennem-gang have vist, at skønt ordet retssik-kerhed ikke blev benyttet i 16.-18. år-hundrede, kan der ikke herske tvivl om, at når begrebet anvendes som et analy-seredskab, blev der også i dette tidsrum taget hensyn til det indhold, der kan lægges deri.

Noter

Denne artikel er blevet til med støtte fra Carls-bergfondet. Jeg vil gerne takke Hans Henrik Appel, Grethe Jacobsen og Henrik Stevnsborg for deres villighed til at deltage i konstruktive diskussioner.

1. *Politiken* 29. marts 1994, 1. sektion, s. 3.
2. *Politiken* 22. juni 1994, 1. sektion, s. 6.
3. *Politiken* 25. juni 1994, 1. sektion, s. 3.
4. Se Jens Chr. V. Johansen: Den uklare retssikkerhed. Kronik i *Politiken*, 5. sep-tember 1994.
5. Paul G. Ørberg: Man må ikke spare på retssikkerheden, *Politiken*, 9. april 1990.
6. E. Ladewig Petersen: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, *Från medeltid til välfärdssamhälle. Föredrag och mötes-förhandlingar, Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*, Stockholm 1976, s. 73.
7. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie* 3, 1980, s. 156.
8. Sst., s. 182.
9. John T. Lauridsen og Thomas Munck: Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet, *Fortid og Nutid* 29, 1982, s. 636.

10. Se H. Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger Generalprocureurembedet vedkommende* 1, 1793, Erklæring XXIV, s. 72.
11. Lauridsen og Munck: Retstilstande (se note 9), s. 637.
12. Sst.
13. Sst., s. 640.
14. Sst., s. 635.
15. Sst., s. 636.
16. Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen: Retssystemerne i Norden, *Normer og so-sial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfun-net*, Rapport til Det 22. nordiske histori-ker møte, Oslo 13.-18. august 1994, red. Sølvi Sogner, Oslo 1994, s. 35.
17. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig ad-ministrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983.
18. Sst., s. 59-61.
19. *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 285-287.
20. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske land-bosamfund 1500-1800*, 1978, s. 64-66.
21. Løgstrup, *Jorddrot* (se note 17), s. 431, note 16.
22. Birgit Løgstrup: *Dommer og administra-tor. Herredsfogden 1790-1868*, 1982.
23. Sst., s. 37.
24. Hans Gammeltoft Hansen: Retssikker-hed og ressourcer, ...den urett som ikke rammer deg selv. *Festskrift til Anders Bratholm*, red. Niels Christie m. fl., Oslo 1990, s. 239.
25. Løgstrup: *Dommer* (se note 22), s. 211.
26. Hans Eyvind Næss: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, Oslo 1982, s. 159.
27. Hilde Sandvik: Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjo-ner 1550-1750, *Lokalsamfunn og øvrig-het i Norden ca. 1550-1750*, red. Harald Winge, Oslo 1992, s. 85.
28. Bodil Chr. Erichsen: Privat påtale i nor-ske straffesaker på 1600- og 1700-tallet, *Rettspraksis* 1, 1994, s. 59.
29. For det 18. århundredes vedkommende se dog Tyge Krogh: Straffesager på Sjæl-land i 1700-tallets første halvdel – set i lyset af de økonomiske vilkår for retsfor-følgelsen (paper ved den 2. nordiske kon-ference i historisk kriminologi, Jægers-borg 9.-12. februar 1995).
30. Jens Chr. V. Johansen: Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbe-vidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel, *Bol og by* 1995, 1, s. 36-51; se også Pernille Ulla Knudsen: Domspraksis i tyveri- og prostitutions-sager i Helsingør 1549-88 (paper ved den

2. nordiske konference i historisk kriminologi, Jægersborg, 9.–12. februar 1995).
31. R.C. van Caenegem: *Legal History: A European Perspective*. London 1991, s. 146.
 32. Sst., s. 147–148.
 33. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 57, Supplicationers Expeditions-Protocol fra den 11. Martii Anno 1676, fol. 21r.
 34. Bent Christensen: *Nævn & råd*, 1958, s. 20.
 35. Bent Christensen: Effektivitets- och rättssäkerhethänsyn i förvaltningen, *Förhandlingarna vid Det tjugosjätte nordiska juristmötet i Helsingfors den 24–26 augusti 1972*, Vammala 1975, s. 337 og 343.
 36. Lars Nordskov Nielsen: Retssikkerhed og effektivitet i forvaltningen, *Forvaltningschefer, planlægning, styring og retssikkerhed. Danmarks Forvaltningshøjskoles konference for ledende tjenestemænd*, red. Jens Gunst, 1977, s. 89.
 37. Preben Stuer Lauridsen: Et essay om retssikkerhed som almen, juridisk standard, *Økonomi og politik* 56, 1982, s. 9; Eva Smith: Retspleje og retssikkerhed, *Juristen* 73, 1991, s. 409.
 38. Karsten West: Bistandslov og retssikkerhed, *Meddelelser/Landsforeningen af beskikkede advokater*, nr. 3, april 1989, s. 71; Smith: Retspleje (se note 37), s. 401.
 39. Gammeltoft Hansen: Retssikkerhed (se note 24), s. 238.
 40. Jens Chr. V. Johansen: Om anvendelsen af begrebet retssikkerhed ved danske domstole, *Ugeskrift for retsvæsen* 1994, s. 172–174.
 41. Munck: Retstilstande (se note 9), s. 641.
 42. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskrift til Erklæring eller i andre maader Expedieris 1675–1688, fol. 5r.
 43. Venligst meddelt mig mundtlig af cand. mag. Karl Peder Pedersen. Denne mangel på supplikker i amtmandsarkiverne synes bekræftet i en artikel af Rita Holm: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie, *Fortid og nutid* 30, 1983, s. 191–206.
 44. Hans Eyvind Næss: Det rettslig-administrative systemet i Norge: Relasjonen mellom ulike nivåer, styring og kontroll ca. 1500–1800, *Rettspraksis* 1, 1994, s. 86. For et lidt mere nuanceret syn på supplikkerne se Steinar Supphellen: Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, (*Norsk Historisk tidsskrift* 57, 1978, s. 173–183).
 45. *Kancelliets Brevbøger*, udg. C. F. Bricka m.fl., 1885ff., 12. december 1562.
 46. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1664, fol. 12r.
 47. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 158v–159r.
 48. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1699, nr. 61.
 49. Smith: Retspleje, (se note 37), s. 409.
 50. Stuer Lauridsen: Et essay, (se note 37), s. 9.
 51. Jens Chr. V. Johansen: '24 Læss Wed att varme sig Wed'. Trolddom i Helsingør 1625–1626, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen m. fl., 1984, s. 259.
 52. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: 'Herom findes intet i Danske Lov...' Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør, *Danske og Norske Lov i 300 år*, red. Ditlev Tamm, 1983, s. 179.
 53. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Rettertingsprotokol nr. 38, fol. 208r. Se også Peter Blume: *Fra tale til data. Studier i det juridiske informationssystem*, 1989, s. 111.
 54. Lauridsen og Munck: Retstilstande (se note 9), s. 640.
 55. Jens Chr. V. Johansen: Judicial Behaviour in Early Modern Denmark, *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, red. Jens Chr. V. Johansen m. fl., 1992, s. 97–99.
 56. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1673 litra B, fol. 69r.
 57. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 430r.
 58. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1674 litra B, fol. 31v–32r.
 59. *Kancelliets Brevbøger* (se note 45), 17. april 1640. Som hovedregel må det hævdes, at de middelalderlige landskabslove udgik fra, at sagsøger og sagsøgte havde samme hjemting; derfor er det interessant at notere sig, at flere af stadsretterne foreskrev, at sagerne skulle anlægges ved sagsøgers hjemting; se Jens Ulf Jørgensen: Rettergang, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 14, sp. 114–115.
 60. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1668, fol. 24r.
 61. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1670, fol. 500v.
 62. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 117v.
 63. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1671, fol. 203r, og 1673 litra B, fol. 490v–499r.

64. Henrik Stevnsborg: 'Samfundets' og 'statens' strafferetspleje. Lovgivning og praksis i Københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede, *Historisk Tidskrift* 82, 1982, s. 5–13.
65. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli Protocol 1676–1692, bd. IX, fol. 502v-503r.
66. Sst., fol. 87r-v.
67. Sst., fol. 136r.
68. Jens Chr. V. Johansen: The Communication of Sentences from the King's Bench in Denmark 1537–1660: The Impact on the Local Judiciary, *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früherer Neuzeit*, Internationaler Kongress Krems an der Donau 9. bis 12. Oktober 1990, red. Helmut Hundsbichler, Wien 1992, s. 151.
69. Rigsarkivet, Danske Kancelli D.109, Suppliquer 1720, 1. halvår, nr. 703.
70. Sst. 1736, 1. halvår, nr. 907.
71. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet. Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 282–283r. Svaret på von Buchwalds anmodning er desværre ikke bevaret.
72. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1735, 1. halvår, nr. 260.
73. Sst. 1735, 1. halvår, nr. 489.
74. Sst. 1736, 1. halvår, nr. 54.
75. Sst. 1712, 2. halvår, nr. 83.
76. Rudolf Thunander: *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm 1993, kap. V.
77. *Erklæringer* 2, 1794 (se note 10), Erklæring IV, s. 19–20.
78. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet. Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol, bd. X, fol. 446r.
79. For en tilsvarende argumentation ca. 100 år senere, se Løgstrup: *Dommer* (se note 22), s. 30.
80. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1720, 2. halvår, nr. 211. Afgørelsen på denne sag er desværre ikke blevet fundet.
81. *Kancelliets brevøger* (se note 45), 22. april 1566.
82. Sst., 12. juli 1592.
83. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol, bd. III, fol. 271v-272r.
84. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskriff til Erklæring eller i andre maader Expederis 1675–1688, fol. 156v-157r.
85. Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991, s. 9.
86. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1675, fol. 20r: *Er ieg af Hofretten imod Lowen och ald loulig sædvanne, ofuerilet med en alt for hastig dom, idet de efter eth ny stefnemaal, som war den 2 Decemb: nest forleden, efftersom det første stefnemaal til dend 25 November nest tilforne af vederparten self blef spilt, som deris egen dom formelder, straks dømt i sagen til første ting dend 9 December nest efter, der dog recessen siger, at ingen maa fordelis før til fierde ting.*
87. Antallet af tingdage omtales hverken i Christen Ostersen Weiles *Glossarium juridicum danicum-norvegicum* (1. udgave 1641, 2. udgave 1652 og 3. udgave 1665) eller i *Danske Lov* fra 1683. Om Ostersen Weile se Inger Dübeck: Den juridiske humanisme og Osterssøn Veylles *Glossarium, Suum cuique. Retsvidenskabelige afhandlinger, Københavns Universitet* 1991, red. Peter Blume m. fl., 1991, s. 56–65.
88. Dette bygger på forarbejderne til min afhandling om trolddomsprocesserne i Danmark, der befinder sig på Dansk Folkemindesamling.
89. *Herlufsholm birks tingbog 1630–33*, udg. Karen Marie Olsen, 1959, s. 173.
90. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Herredags dombog nr. 48, fol. 104v.
91. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog, 23. juni 1669.
92. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. III, fol. 296r-v.
93. Sst., fol. 396r. Se også Stampe: *Erklæringer* 3, 1795 (se note 10), Erklæring XLVII, s. 290.
94. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1676, fol. 17r-v og 20r-v.
95. Sst., fol. 863r–877r.
96. *Kancelliets Brevøger* (se note 45), 19. februar 1594.
97. Jvf. dog Hilde Sandviks opfattelse (se note 27).
98. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1736, 2. halvår, nr. 47.
99. Ole Feldebæk: *Den lange fred 1700–1800. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1989, s. 131.
100. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1736, 2. halvår, nr. 85.
101. *Kancelliets Brevøger* (se note 45), 3. juni 1591.
102. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1671, fol. 622r-v.
103. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 216v.
104. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1713, 2. halvår, nr. 486.

105. Løgstrup: *Jorddrot* (se note 17), s. 354.
106. *Erklæringer* 2, 1794 (se note 10), Erklæring IV, s. 19–20.
107. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 57, Supplicationers Expeditions-Protocol fra den 11. Martii Anno 1676, fol. 9v.
108. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 50r.
109. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskriff til Erklæring eller i andre maader Expederis 1675–1688, fol. 99r–v og 100v–101r.
110. *Kancelliets Brevbøger* (se note 45), 23. juli 1561.
111. Sst., 27. juli 1631.
112. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. V, fol. 251v.
113. Jens Chr. V. Johansen: Retssikkerheden før Retsstaten, *Retfærd. Nordisk juridisk tidsskrift* 66/67, 1994.
114. Hermed menes den frie forfatning af 1849, idet juristerne ikke har taget stilling til, hvorvidt de danske håndfæstninger kan betegnes som forfatninger.
115. F.eks. E. Ladewig Petersen: Landsdommerkorpset under adelsvælden. Rekruttering, karrieremønster, status, *Historisk Tidsskrift* 93, 1993, som s. 281 skriver om *håndfæstningernes generelle tilsgang om absolut retssikkerhed*.
116. Hans H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde. Studier i Dansk Landbrugshistorie omkring 1600*, 1942, s. 456.
117. At der hersker en vis forvirring om disse to udtryk fremgår af to værker, det ene skrevet af en historiker, det andet af en forsker med langvarig tilknytning til det retsvidenskabelige miljø, hvor de bruges om det samme begreb: Peter Henningsen: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714–66. Elitekultur og folkekultur i det 18. århundrede*, 1993, s. 108–111, og Preben Wilhjelm: *Vor retskulturelle arv – og hvorledes vi forvalter den*, 1991, s. 9–10.
118. Carsten Henrichsen: Retsstaten – et begrebsanalytisk studie, *Suum cuique* (se note 87), s. 271. Begrebet retssamfund findes ikke i en juridisk ordbog.